

CLAVECIMBEL OF PIANO-FORTE

Een orientatie op het gebruik door Mozart, Haydn en Beethoven

Harpsichord or pianoforte

An orientation towards its use by Mozart, Haydn and Beethoven

Het clavecimbel was al vóór het einde van de 15e eeuw bekend, het clavichord is zelfs nog ouder. Hoewel voor solospel natuurlijk onder alle omstandigheden bruikbaar, leent de toon van het clavichord zich niet voor combinaties met andere instrumenten, die van het clavecimbel wel, mits – wil het hoorbaar blijven – niet voor zeer grote ensembles. Op het clavecimbel en op de daaraan geparenteerde instrumenten, het vriginaal en het spinet, was dynamiek slechts zeer beperkt mogelijk, hetzij door register-dynamiek (bij een instrument met twee manualen) of door al dan niet volle accoorden (verdubbelingen van de individuele tonen). Het grootste verschil tussen een clavecimbel en een piano-forte is, dat het eerste een tokkelinstrument is; een door de toets in beweging gebrachte doorn tokkelt langs de snaar. De piano-forte is een slaginstrument: de toets doet een hamertje op of tegen de snaar slaan. Er waren echter eerste talrijke technische verbeteringen nodig voordat de piano-forte in de praktijk bruikbaar was. Een van de eerste verbeteringen betrof de uitvinding om het hamertje na de aanslag weer van de snaar op te tillen. Gebeurde dat niet, dan werd de snaar door hetzelfde hamertje meteen weer afgedempt zodat ook de klank verdween. Zoals het clavecimbel kan ook de piano-forte een aantal registers hebben zodat meerdere sterktegraden en/of klankkleuren kunnen worden verkregen. Deze werden meestal met pedalen bediend. De pedalen hadden daar dus een heel andere functie dan de pedalen van een moderne piano.

Tot op zekere hoogte kon de dynamiek meer worden benut op een nieuw instrument, de aan het inde van de zeventiende eeuw uitgevonden piano-forte (later ook wel genoemd 'forte-piano' of 'Hammerklavier') door de Italiaan Bartholomeo Christophori. Het duurde ongeveer een halve eeuw voordat het nieuwe instrument ook buiten Italië bekend werd, met name aan de vele vorstenhoven. Keizer Frederik II van Pruisen schafte zich een piano-forte aan en in 1747 bij een bezoek van Johann Sebastian Bach bespeelde deze op zijn verzoek het nieuwe instrument. Bach heeft het dus wel gekend maar er niets voor gecomponeerd. De piano-forte waar hij op speelde was gebouwd door de meer als orgelbouwer bekende Gottfried Silbermann. Een leerling van deze, zijn neef Johann Andreas Silbermann werd op zijn beurt de leermeester van Johann Andreas Stein.

Johann Andreas Stein in Augsburg had in de Duits-sprekende landen een grote naam als bouwer van clavecimbels en clavichords. Vanaf ± 1774 begon hij te experimenteren met de bouw van piano-fortes, met name met het verbeteren van het mechaniek. Vanaf 1776 bouwde hij deze in serie. Mozart maakte een jaar later kennis met Stein en was zeer enthousiast over zijn instrumenten. Het duurde echter nog tot 1781 voordat hij financieel in staat was om zelf een instrument aan te schaffen maar dat was niet gebouwd door Stein maar door de Weense bouwer Anton Walter.

De eerste zes sonates van Mozart (KV 279-283, geschreven in Salzburg en KV 284, geschreven in München) ontstonden in de jaren 1774 en 1775. Zij zijn natuurlijk zonder meer op een piano-forte speelbaar maar gedacht voor een clavecimbel, zeker de eerste vijf. Er komen veel dynamische aanduidingen (piano en forte) voor, die op een instrument met twee manualen goed zijn te realiseren. Een crescendo of decrescendo kan op een clavecimbel niet worden gerealiseerd en is duidelijk bedoeld voor een piano-forte. Deze (zie KV 381) voorschriften kunnen natuurlijk later in het manuscript zijn aangebracht toen Mozart al met de piano-forte kennis had gemaakt. Dit geldt vooral voor de sonate in D, KV 284, die op een piano-forte gespeeld absoluut beter klinkt dan op een clavecimbel. Hetzelfde geldt voor de in en na 1777 geschreven sonates. De klank van de door Stein gebouwde instrumenten had Mozart blijkbaar zó in zich opgeslagen, dat hij in zijn muziek voor toetsinstrumenten alleen daaraan nog kon denken.

Aan het voorschrift 'pour le clavecin' moet vanaf de jaren tachtig niet teveel waarde meer worden gehecht. In tal van gedrukte partituren van muziek voor toetsinstrumenten komt dit nog voor, zelfs tot in de eerste jaren van de 19e eeuw. Een werk als de 'Sonate Pathétique' opus 13 van Beethoven (gecomponeerd 1798, gepubliceerd 1800) wordt noch aangeprezen met 'pour le clavecin ou piano-forte', maar is op een clavecimbel absoluut niet meer realiseerbaar tenzij men Beethoven's voorschriften negeert.

Bij Haydn is de grens tussen het gebruik van clavecimbel of piano-forte veel moeilijker te zien. Hier zal een clavecinist of een piano-fortespeler veel meer op zijn muzikale intuïtie af moeten gaan dan bij de muziek van Mozart het geval is. De overgang van clavecimbel naar piano-forte ging bij Mozart vrij abrupt (tussen 1775 en 1777), bij Haydn jaren langer. Het is niet bekend wanneer precies Haydn met de piano-forte kennis heeft gemaakt maar zijn sonates voor een toetsinstrument blijven tot ongeveer 1784 speelbaar op een clavecimbel, zij het soms met verwaarlozing van enkele dynamische tekens (sonates Hob. XVI /32, 35 en 36). De sonates Hob. XVI /40, 41 en 42, ontstaan in de jaren 1782-1784 zijn moeilijk te realiseren op een clavecimbel, tenzij met enkele technische 'handigheidjes'. De eerste uitgave van deze drie sonates verscheen bij Bossler in Speyer, 1784 onder de titel 'Trois sonates pour le pianoforte'. Ook aan de dynamische tekens (sforzato, decrescendo, etc. en octavenpassages is te zien dat deze sonates niet meer direct voor het clavecimbel zijn bedoeld. De sonate Hob. XVI / 43 verscheen in 1783 bij Beardmore and Birchall in Londen en in 1785 bij Le Duc in Parijs, in beide gevallen 'pour le clavecin ou pianoforte'. Deze sonate kan nog op een clavecimbel gespeeld worden, inclusief enkele dynamische voorschriften. De later dan 1785 geschreven en/of gedrukte sonates bevatten vele passages die op een clavecimbel niet meer realiseerbaar zijn.

In een brief van 26 oktober 1788 aan zijn uitgever Artaria in Wenen schrijft Haydn, dat hij de drie pianotrio's Hob. XV / 11, 12 en 13 heeft gecomponeerd voor een 'Hammerflügel' [is piano-forte]. Deze trio's dateren uit hetzelfde jaar 1788.

Het trio in G voor fluit, fagot en toetsinstrument (WoO 37) van Beethoven is omstreeks 1783 ontstaan. Er komen vele dynamische tekens in snelle opeenvolging voor maar ook sforzati en octaafpassages zowel in de discant als in de bas. Verder zijn er allerlei specifiek pianistische passages, die op een clavecimbel niet zijn te realiseren maar wel op een piano-forte met gebruik van het pedaal (ons 'rechter pedaal'). Ook het trio in ES voor viool, cello en piano-forte uit 1790 (WoO 90) heeft veel dynamische tekens. Bovendien gaat de ambitus naar boven tot g² wat voor die tijd een zeldzaamheid is. De 'Variations sur une marche de Mr. Dresler' (WoO 63), de drie 'Kurfürstensonaten' (WoO 47), de twee rondo's (WoO 48 en 49) en enkele begeleidingen bij liederen uit de 'Bonner Periode' zijn op een clavecimbel goed te realiseren. Na 1790, dus in een jaar waarin Beethoven zijn opleiding nog niet had afgerond, is zijn muziek voor toetsinstrumenten uitsluitend voor de piano-forte bedoeld. De term 'für das Hammerklavier' die voorkomt op het manuscript van Beethoven's sonate opus 106 (1818) doet vreemd aan omdat hij toen toch al jaren niet meer voor het clavecimbel componeerde. De enige verklaring hiervoor kan zijn dat het clavecimbel tijdens het eerste kwart van de 19e eeuw nog steeds in gebruik was en Beethoven beslist niet wilde dat zijn sonate op een clavecimbel 'geprobeerd' zou worden. Of zou hij juist hebben gewild dat deze sonate nog gespeeld moest worden op de toen (1818) al ouderwetse piano-forte?

Is in de muziek van Haydn, Mozart en Beethoven al vrij snel duidelijk wat nog voor clavecimbel is bedoeld en wat voor piano-forte, bij tijdgenoten is dit meestal niet het geval. De ruim zestig (authentieke) sonates van Domenico Cimarosa (1749-1801) zijn zonder meer op clavecimbel (en orgel) speelbaar, het gros daarvan zal ongetwijfeld ook voor clavecimbel zijn bedoeld. De 'Noels' van Claude Balbastre (1724-1799), (vier bundels waarvan de eerste verscheen in 1770) zijn in eerste instantie bedoeld voor orgel maar ze mogen ook – zoals de componist zelf aangeeft – op

clavecimbel of piano-forte worden gespeeld. De zes sonates voor een toetsinstrument, die Johann Christoph Friedrich Bach (1732-1795) in 1783 publiceerde, klinken uitstekend op een clavecimbel, daarentegen bevat de bundel 'drie sonates en sonatine', gepubliceerd in 'Musikalische Nebenstunden' (1788) een aantal passages die uitvoering op een clavecimbel moeilijk maken. Alles wat daarna nog voor een toetsinstrument is gecomponeerd is duidelijk voor piano-forte bedoeld.

Vanaf ongeveer 1820 waren er zoveel verbeteringen aan de piano-forte aangebracht, dat het instrument waarvoor Haydn, Mozart en Beethoven nog hadden gecomponeerd, langzaam uit het blikveld begon te verdwijnen. Pianosonates van Franz Schubert (1797-1828) bijv. zijn op een pianoforte al moeilijk denkbaar, werken van Mendelssohn (1809-1847) of Chopin (1810-1849) al helemaal.

Prof. dr. Hans van Dijk,
Hombourg, 2016

Afbeelding:

Pianoforte, gebouwd in 1819 door Matthäus Andreas Stein (zoon van Joh. Andreas) te Augsburg

bron: Julius Schlosser, 'Die Sammlung alter Musikinstrumente'; Wien, 1920